

Виктор Лилчиќ. Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот по животот. Античка каменна архитектонска пластика во Република Македонија. Рана и зрела антика, 1. Доцна антика, 2. Скопје 2001-2002.

Монографијата на В. Лилчиќ върху антични и кџсноантични архитектурни елементи, откриени на територијата на Република Македонија, е публикацијата на докторската му дисертација, заштитена през 2000 г. в Университета на Белград, Република Срџбија и Черна гора. Целта на автора е да покаже врџзката с корените на ранната европејска цивилизација. Сџбраните архитектурни елементи произхождат от античните и кџсноантичните строежи, като някои от тях са били преупотребени в по-кџсни градежи. Двумникџт може да се разглежда като корпус на архитектурните елементи от предримската, римската и рановизантијската архитектура, откриени на територијата на Република Македонија. Той вклучва 1126 страници текст, няколко хиляди илустрации (за сџжаление без поредна номерација), планове и схеми на антични селища, 3 карти и 5 табла.

В предговора на том I, „Ранна и зрела античност“, е објаснена необходимоста от цялостното обнародване на каменните архитектурни елементи.

В Глава I, *Въведение* (с. 13-34), е направен преглед на основната литература, методологијата на иследването и документирането на паметниците. Представени са архитектурни детали от предримската епоха, преупотребени в архитектоничната декорација на по-кџсни паметници. Акцентира се върху слабото документирање и на липсата на интерес от страна на иследвателите кџм фрагментите от архитектурна декорација. Обрџща се внимание на отсџствието на пълно описание и данни *in situ* при регистрирање на откриените архитектурни елементи в рамките на строежа и на стратиграфијата на културните слоеве.

В Глава II, *Архитектурната каменна пластика при римляните* (с. 35-100), на повече от 60 страници, с множество илустрации, е направен типологически и хронологически преглед на основните елементи от архитектурната пластика „от Македонија“ - капители (йонийски, коринтски, композитен, фигурални и др. типове) и надгробни паметници от ранноимператорски период. Отбелязани са приносите от делото на Марк Витрувиј Полион, както и организацијата по добива, транспорта и обработката на камџка (каменоломните и орџдијата за обработка на камџка и неговия монтаж).

Проблемџт за типологическото и хронологическото развитие на основните архитектурни елементи е проследен в детали. Разгледано е мястото на употребата им - според вида на строежа: „през пџрвите три века - в езическите обекти, кџдето архитектурните елементи са вграждани вџв вџншните фасади (храмове и надгробни паметници); през следващите три века повечето такива елементи са вграждани преди всичко вџтре в

раннохристијанските цџркви-базилики“ (с. 35). Проследени са основните елементи на архитектурни ред - крепидата, подиумџт, стџлбицето, колонадата, елементите на колонадата (база, колона и капител). Представяњето на йонийските капители в теоретичната част на главата основно е изложено според типологијата на О. Бингџол. В раздела „Други типове капители“ е вклучен и дорийскиот тип, вџпреки че той образува самостојателен архитектурен ред като йонийските, коринтските и композитните капители (с. 55). В раздела, којто проучва кџсноантичните капители, авторџт проследява основните типове капители по типологијата на Р. Кауч, като кџм капелите от Египет, Константинопол и Мала Азија са коментирани капители от Балканите и в частност от Македонија (с. 57-59). Авторџт смята, че за архитектурата на Македонија е най-подходяща класификацијата на В. Веми, която представя накратко основните 7 типа от кџсната античност в Македонија - от 400 г. до втората четвџрт на VI в. (с. 61).

Направен е преглед на видовете и степената на твџрдост на каменниот материал. Приложен е списџк на най-употребяваните видове камџк в римската архитектура според Ж. Адам (с. 79). Авторџт представя и свои лични иследвания върху каменоломните от Кавадарци и проследява в три степени последователноста на изваждане на каменниот материал. Показани са множество рисунки за начините на добивање, средствата за добив на камџк, разнообразни каменоделски сечива, изобразени върху надгробни паметници от различни части на Римската дџржава.

Глава III, *Архитектурната каменна пластика в Македонија* (с. 101-124) има два подраздела.

Подраздел А сџдрџа кратџк преглед на урбанизацијата в Македонија (с. 101-104). Според автора заселвањето на римляните в Стоби дава тласџк за неговото развитие: „кџдето за пџрви пџт се родил един истински урбанистичен центџр в региона на Средниот Вардар“.

Подраздел Б е озаглавен „Материал: каменоломни находища, добив, транспорт, обработка“ (с. 105-124). Тук авторџт спира вниманието си върху добива на качествени каменни породи - мрамор, травертин, различни видове местни андезитни туфови и др.

Приложението на мрамор е обусловено от близоста или отдалеченоста на кариерите и вџзможностите за транспорт. В Скупи употребата на мрамор сџс сив цвят, докарван отдалеч, е засвидетелствана в пластиката на театџра през пџрвата половина на II в., в Базилика № 1 (пџрвата четвџрт на IV в.). Плочниците и тротоарите на улиците, както и други значителни обекти са градени с травертин от околностите на града (с. 105). При прегледа на видовете и местата в Република Македонија, кџдето се откриват мраморни жили, туф, гнайс, андезит, травертин, гранит и др. каменни породи, авторџт идентифицира антични селища в непосредствена близост до каменоломните (*lapicidinae*) (с. 106-124).

Глава IV, *Каменна пластика в Република Македонија от I в. до тетрархијата* (с. 125-454) е посветена на архитектурната каменна пластика през пџрвите три ве-

ка сл. Хр. По обем това е най-голямата глава в т. I. Разделена е на две подглави, които включват провинция Горна Мизия (регионите на Куманово и Скопие) (с. 125-178) и римските провинции Македония и Тракия (с. 179-454).

Провинция Македония обхваща днешните общини Битоля, Брод, Валандово, Велес, Гевгелия, Гостивар, Дебър, Демир Хисар, Кавадарци, Кичево, Крушево, Неготино, Охрид, Прилеп, Радовиш, Ресен, Струга, Свети Николе, Щип (западната част), Струмица, Тетово.

Провинция Тракия обхваща днешните общини Берово, Винаца, Делчево, Кочани, Кратово, Крива Паланка, Пробищип, Щип (източната част със селата Трогерци, Балван, Крупище, Аргулица, Цървулево, Козяк, Калаузлиа и още няколко села по източната граница на Щипската област).

Детайлно са описани, начертани, изрисувани и снимани хиляди архитектурни детайли, части от саркофази, надгробни плочи с архитектурно оформление и др., добити при археологически разкопки или открити случайно на повърхността. Населените места, от които произхождат тези паметници, са подредени в текста по азбучен ред. При описанието на някои архитектурни елементи авторът се стреми да установи типа сграда, на която са принадлежали те. Освен текстова, фото- и графична документация, е дадена и установената от предишни изследователи датировка. Липсва датировката на автора за повечето паметници, няма анализ и паралели, които да докажат или предложат хронологическа рамка за всеки архитектурен елемент.

В Глава V, *Архитектурна каменна пластика в Република Македония от ранната античност до тетрархията, край на разглеждането* (с. 455-492), В. Лилчич обобщава описаните архитектурни каменни пластички. В раздела, посветен на ранната античност, той отново разглежда архитектурни елементи - капители от предримско време от Щип и Св. Николе, вече описани в Глава IV, и търси техните хронологически граници (с. 456). Изследванията на автора се простират и към „... присъствието на дорийския стил в архитектурата в Република Македония... [където] това не е оригиналният гръцко-дорийски ред, без база и с други характеристики, а по-скоро римско-дорийски, според Витрувий IV, 7; „етруски“ според Б. Несторович и Реджич, тоскански, римско-дорийски“. Без да датира в хронологически граници детайлите от дорийски ред, накрая авторът обобщава „Засега откриваме концентрацията от дорийско-римски архитектурни елементи в Пелагония. Канелираният стълб от античния град край Щип има монументални размери, но не са познати останалите елементи“ (с. 457).

В подраздела на Глава V, *Ранно-римски период от II в. до тетрархията* авторът със съжаление съобщава, че от I в. не се регистрират прецизно датирани архитектурни елементи на територията на Република Македония. Причината е следната: „... През целия II-I в. пр. Хр. територията на Македония се разтърсвала от войни и набези на варварски орди... земите били силно обезлюдени... Ниският жизнен стандарт на местното население, което все още не можело да се възстанови от миналите войни... [Това] предизвикало дълъг застои в развитието на цивилизацията в македонските тери-

тории“ (с. 459).

Обработката на камъка има голямо значение в класическия период и замира през елинизма и целия I в. Издигането на Стоби в ранг на муниципия през 69 г. и на Скупи в ранг на колония през 84-85 г. са първите признаци за подобряване на състоянието и отношението към новото строителство от средата на II в. и след посещението в Македония на император Хадриан през 124-125 г. Проследена е концентрацията на откриване на архитектурни елементи „главно в трите пътни магистрала на Македония - по Вардар и Вия Егнация, както и по Диагоналния път от Хераклея за Паутолия и по-точно Охридско, Пелагония, течението на Вардар и средното течение на Брегалница“ (с. 461).

Разглежданата надгробна архитектурна каменна пластика е поставена най-общо в I-III в. Представени са пет типа, някои разделени на категории или варианти.

Типологическата листа (с. 473) на основните дялове и зони на регистрираните каменни елементи от архитектурната пластика от ранно-римски период в Република Македония е съставена главно от следните форми: римска йонийска база, полубаза и двойна база, постамент с бази, подиуми (с. 473-477), колони (с. 477-479), коринтски капители (с. 479-481), йонийски капители (с. 481-483), архитрави (с. 483-485), фризи (с. 485-487), плафонни плочи (с. 487-489), венец (с. 489-492). Тук авторът не се е спрял детайлно върху типологическата и хронологическата характеристика на архитектурните елементи, а най-общо ги е представил като групи от отделен архитектурен ред с общата датировка I-III в.

Накрая в анекс е добавен материал, открит непосредствено преди издаването на т. I - архитектурна пластика от хероон, отнесен към ранноимператорското време, от градчето Чашка, м. Сулинар (с. 493).

Том I завършва с „финално разглеждане“ на английски език, озаглавено „Ранна античност“ (с. 495-496) и „Ранноримският период от II в. до тетрархията“ (с. 497-507).

Търсени са по-прецизни материали от IV в. пр. Хр., „когато пеонските градове достигат върха на развитието си; връзките им с Атина били интензивни и приятелски“ (с. 495). Пеония приема гръцката архитектура и започва да строи подобни структури - Кнежие, край Св. Николе и Астибо (Исар, край Щип). Други иновации авторът вижда в римско-дорийските капители и колоната от Щип и софа-капитела от Велес, както и регистрираната йонийска база малоазийски тип от Стоби, които според него нямат аналогии в Македония.

Разглеждайки ранния римски период от II в. до тетрархията, авторът съжالياва, че на територията на Република Македония все още не са регистрирани архитектурни каменни елементи от I в. пр. Хр. Той приема мнението на Ранович, че доминацията на Рим отбелязва периода на упадък на Гърция (и Македония) и главна причина за това е отношението на Рим към завладените територии. I в. е период на консолидация между местното население и съседните му римски легиони, които ситуират главните пътища и кръстопътища. Според него всички населени места са били главни за римляните, които през I в. вече организират създава-

нето на римския алианс. Конституирани са административните органи на управление в градовете и техните територии през II-III в. Организиран е контролът върху живота в тези територии - административното деление, експлоатацията на пътищата и транспорта, както и възможността за корабоплаване. Лилчич се спира на трите важни пътни артерии: Вия Егнация, Диагоналния път от Хераклея през Стоби до Сердика и Вардарския път до Дунава - северната граница на Империята.

Авторът не коментира производството и приложението на архитектурната каменна пластика през I в., което е твърде оскъдно, докато на производството ѝ през II в. е отделено повече място. Заключение, че характерният западен тип акантов лист е срещан рядко в Македония (с. 497), се потвърждава и от моите наблюдения за другите балкански провинции, и от народваните материали.

За локализация на евентуалните каменоделски работилници се цитира В. Соколовска, която идентифицира две по-големи. Едната в Стоби е подготвяла каменни елементи, а втората в Стибера е изработвала портретни бюстове. След внимателно наблюдение на картата на Македония и на местата, където са открити архитектурни каменни елементи от ранния римски период, авторът установява, че те се срещат по трите главни пътя, които пресичат Македония: на първо място Вардарския път и Вия Егнация и след това Диагоналния път от Хераклея за Пауталия.

При изследването на гробничното строителство Лилчич използва богатата типология на А. Махачек за тези паметници в Мала Азия от I до III в.

Накрая са представени и петте типа надгробна пластика, както и тяхната типологическата листа: римска, йонийска база, полубаза и двойна база, постамент с бази, подиуми, колони, коринтски капители, йонийски капители, архитрави, фризи, таванни касети, корниз, тимпан.

Том II, *Късна античност*, включва предговор и три глави. Глава VIII представлява заключение на тома.

В Предговора се разглежда архитектурата в Македония през IV-VI в. - края на античната епоха. От този период „са съществували най-малко 500 крепости, 300 раннохристиянски църкви, тридесетина градове и градчета и в тях - много представителни дворци, улици, градски чешми, фонтани, терми, съдилища и други градски обекти“ (с. 515). Паметниците в този том са представителни репери при изучаване на късноантичните обекти и културната комуникация между тях. Изложена е изчерпателна информация за каменните архитектурни елементи от езичеството и християнството. Въз основа на тези материали предварително може да се определи степента на архитектурните и културните достижения на територията на Република Македония през онова време. Каменната архитектурна пластика, съпоставена с другите занаятчийски производства през римско време, винаги е заемала видно място поради факта, че камъкът е вечен и „е свързан с най-възвишената сфера от духовния живот, вярата в Бог и Исус Христос, и с началната идея - дар на християнството, вечния небесен живот, като завършек на временния земен живот“. Според автора зенигът на архитектурната каменна пластика от ранновизантийс-

кия период е във времето на император Юстиниан I, след което тя се обезличава паралелно със зачестилите варварски набези. Досега са разкрити само петдесетина от треста базилики на територията на Република Македония. Това е предпоставка за по-обстойно проучване с цел „да се добие по-пълна картина за четвъртото от най-големите светски и християнски огнища след Близкия Изток, Мала Азия, Гърция и централната част на Балканския полуостров - територията на Република Македония“ (с. 516-517).

Глава VI, *Въведение* (с. 527-550), разглежда административното деление, организацията на живот, по-важните пътища, развитието на църковния живот, проблема за Юстиниана Прима и късноантичните градове в Македония - първи носители на християнството. След кратък преглед на историческото развитие на градовете, когато тяхната площ значително намалява поради варварските нападения през V-VI в., авторът прави извода, че „най-голямата част от строителната и архитектурната дейност, а с нея и употребата на каменната архитектурна пластика в периода на късната античност, са свързани със сакралните християнски обекти, с изключение на няколко дворци в Стоби и двете епископски резиденции в Стоби и Хераклея“ (с. 549).

Глава VII, *Архитектурна каменна пластика в Македония от тетрархията до края на античността* (с. 551-1020), е основната и най-голяма по обем в том II. На повече от 500 страници са коментирани късноантичното строителство и архитектурната декорация на градовете и селищата в римските провинции Средиземноморска Дакия, Дардания, Нов Епир, Македония Първа и Македония Втора в пределите на Република Македония. Във всеки от петте подраздела на главата в азбучен ред са разгледани регионите и съответните архитектурни детайли, открити в тях.

Югозападната част на Средиземноморска Дакия (с. 551-602) включва Брегово, Виница, Делчево, Кочани, Кратово и Пробищип. Архитектурните детайли от руините на раннохристиянски базилики носят всички белези и символи на ранното християнство. Където е било възможно, е показана графичната реконструкция (Луково, Брегов Даб) (с. 560). Обнародвайки архитектурните детайли от Мордовис-Църквище, авторът показва йонийски капители, където върху околото на волутата се наблюдават пет вдлъбнати точки, които според Ж.-П. Содини спомагат за по-лесното изчертаване и оформяне на волутата. Те са характерен технологичен маниер за изработените в тасоските ателиета архитектурни детайли. Авторът не коментира и не обяснява петте точки и не ги свързва с по-ранната архитектурно-декоративна пластика. На с. 602 в допълнителните табла с илюстрации са показани архитектурно-декоративни детайли, вероятно също от Мордовис-Църквище, които не са датирани, но хронологически принадлежат на периода до тетрархията.

От провинция Дардания е обнародвана архитектурна пластика от региона на Скопие и Куманово (с. 605-668). Показани са плановете и са ситуирани на топографски карти селищата, от които произхождат архитектурните детайли. Това са предимно импост-капители, малки бифорни, прозоречни колони, фрагменти от ажурни транзени, които ярко илюстрират цър-

ковното строителство в провинцията през V-VI в. Разглеждайки база от травертин от Опае (VI в.), донесена в Куманово и определена с „характерна късноантична профилиация“, авторът ни представя и два коринтски колони капители с по-ранни форми, но датирани от него в „първата половина на V в.“ (с. 609), без аргументация и обяснение в текста.

От днешните региони на Дебър, Струга и Охрид като част от късноантичната провинция Нов Епир (с. 669-708) произхождат множество архитектурно-декоративни елементи. Най-многобройни са детайлите от Охрид (Лихнидус). Наред с ранновизантийските архитектурни елементи, пряко свързани с християнския култ, могат да се видят преупотребени бази (с. 675) и колони (с. 687). Раннохристиянски архитектурни детайли като прозрачни стълбове, импост-капители и др. са били преупотребени и в средновековното църковно строителство в Охрид - манастира „Св. Наум“ на Охридското езеро (с. 699-701).

Северните части на късноантичната провинция Македония Първа (с. 709-809) днес включват регионите на Битоля, Валандово, Гевгелия, Ресен, Струмица. В този подраздел с най-голям брой паметници са представени античните градове Хераклея Линкестис (до Битоля) (с. 713-748) и Доберус (Струмица) (с. 801-808).

Паметниците от Хераклея Линкестис са Голямата и Малката базилика, Епископската резиденция, Градската чешма, *Villa suburbana* и базилика с некропол *extra muros*. Събраните и обнародвани от автора архитектурни детайли представляват цели и фрагментирани парапетни плочи, олтарни прегради, колони, импост-капители, двойни прозрачни колони, двузонни фигурални капители, кемпферови капители. Всички са изработени и вложени в строителството през V-VI в. Част от датираната в късната античност пластика е вторично използвана в прегражданията в края на VI в. (Градешница - Мариово, църква „Св. Андоний“) (с. 753-755).

Каменната пластика от Струмица е от манастира „Св. Петнадесет тивериополски мъченици“, датиран в първата половина на VI в. Авторът публикува един „късноантичен опростен коринтски капител“ (с. 803) с паралели не само от римските провинции в Република Македония, но и в българските земи. Познавайки се на С. Бобчев, в допълнителните табла авторът показва два фрагментирани коринтски капители от Дойран (V в.) и от Смоквица-Брест (VI в.) (с. 806).

В подраздела „Втора Македония“ са обнародвани материали от Тетово, Гостивар, Кичево, Дебър, Македонски Брод, Велес, Демир Хисар, Кавадарци, Крушево, Неготино, Прилеп, Радовиш, Свети Николе и Щип (с. 811-1020). Както във всички подраздели, и тук в азбучен ред са разгледани селищата от съответните региони.

Това е най-големият по обем подраздел в Глава VII. Провинция Втора Македония обхваща най-голямата по площ територия от Република Македония. Архитектурните елементи, документирани в тези селища, са от сгради на култа и имат богата украса.

Най-голямата част в този раздел е посветена на архитектурните елементи от Стоби, разрушен през втората половина на III в. и отново издигнат от руините през IV в. Това са Старата епископска базилика, Голя-

мата (Филиповата) епископска базилика, Северната базилика, Централната базилика, две базилики *extra muros*, Паликурската базилика (също извън стените на античния град), Теодосиевият дворец, (тетрархийския период) (с. 815-888). Потвърдена е типологическата характеристика на елементите, открити в Старата епископска базилика, обновена от епископ Евстатий през втората половина на IV в. (с. 819).

За Голямата епископска, т.нар. Филипова базилика също са отбелязани няколко фази на строителство и преустройство (с. 819-851), които илюстрират промените в архитектурно-декоративната схема. Опростяването на капителите от времето на Теодосий до импости, украсени с акантови листа, и на парапетите с почти ажурен релеф до украсени само с кръстове преградни плочи, богатата скулптурно-декоративна и ажурна ограда на презвитерия, олтарната маса и амвона показват хронологическите промени в развитието на архитектурната каменна пластика. Заключителните страници са посветени на анализа на строителството и архитектурната украса. При повторното изграждане на базиликата в третата четвърт на V в. и след това в кр. на V - началото на VI в., след нейното разрушаване в третата четвърт на V в., е включена нова серия йонийски импост-капители с опростен профил на базите. С цел по-детайлно проучване на цялата пластика от Епископската базилика авторът предлага ново комплексно документиране на терена и в музееите, за да се получи по-пълна и по-ясна представа за живота и края на най-голямата раннохристиянска църква в Македония (с. 851).

Каменната пластика от Северната и Централната базилики и базиликите *extra muros* е представена с анализ на детайлите и приложението им в декоративната схема. Авторът изследва градежа и промените в архитектурния план на сградите, както и употребата на по-ранни архитектурни детайли - ранноримски йонийски бази (в трибелона на Централната базилика). Според Лилчич двойноканелираната превръзка върху възглавниците не е част от архитектурното членение на капителя, а символизира изкачването на християнската душа към небесното райско царство. Той определя петте точки върху окоето на волутата, смятани в научната литература за технологически похват (вж. по-горе в текста) при оформяне завивката на волутата, като символ на райските цветя (с. 863).

Тези точки са регистрирани от изследователите само върху окоето на волутите на капителите от йонийския ред, изработени в ателиета в дн. Северна Гърция, които принадлежат към тасоската каменоделска школа, и ателиетата по долното и средното течение на Струма. Хронологически те се отнасят към римската императорска и късноантична епохи, поради което не мога да се съглася с твърдението на автора, че има скрита християнска символика.

Авторът представя архитектурните елементи от „двореца на Теодосий“ наред със спорния въпрос дали това е дворецът на Теодосий, посетил Стоби през 379 и 388 г., или е домът на Партений, ако се съди по открития в женското отделение на сградата пръстен с надпис (с. 883-888), и изразява несъгласието си с интерпретацията на сградата като „Дворец на Партений“ (с. 835).

Късноантичните архитектурни елементи от околностите на Стоби, Демир Хисар (3 обекта), Кавадарци (5), Кичево (4), Неготино (3), и Прилеп (32) (с. 899-962) представляват импост-капители в йонийски стил, украсени с християнския кръстен знак, бифорни прозоречни колони, бази, арки, парапетни колонки от олтарни прегради, фрагменти от преградни плочи, капители. Всички те са украсявали раннохристиянски базилики. Изключение е каменната пластика от т.нар. дворец на Теодосий. Авторът предлага тезата, че всички останали детайли принадлежат на сгради с култов характер. Същото се отнася за Баргала, на която авторът посвещава близо 40 страници (с. 965-1000). Много снимки и чертежи представят детайли, свързани с късноантичната украса на базиликата. От Голямата базилика произхождат предимно детайли от трибелона, амвона, колонадите на приземието, парапетите и парапетните стълбове, колоните, презвитериума, двузонни капители, повечето отнесени към Юстиниановото време. Установена е повторната употреба на някои елементи, чието изработване се датира в IV в. Личи отношението на автора към по-прецизната хронология на паметника и съответно на архитектурните детайли, вложени в него.

Глава VIII, „Заклучително разглеждане“, е посветена на анализа на типове късноантични архитектурни елементи и на Небесната порта за живота след живота (с. 1021-1086).

В синтезиран вид е представена типологията на късноантичните каменни архитектурни форми според тяхната функция, преди всичко в раннохристиянските базилики. I. Наос, колонада, прозорци, трибелон и врата. Разгледани са стилобатът, базите, колоните, капителите и преградните междуколонни плочи. Показани са различни типове и редове капители, цитирано е тяхното местонамиране, но не и тяхното място в хронологическото развитие на типа и реда (с. 1024-1026). II. Презвитерии и баптистерии. Канцел на презвитерия - преградни колонки, олтарни, колонадни и други преградни плочи, олтари и олтарни маси. III. Елементи на амвона.

Представени са различни типове късноантични бази (с. 1029-1030), бифорни прозоречни колонки (с. 1031-1032), олтарни стълбове и колонки (с. 1033-1037), типове преградни плочи (с. 1038-1043), части от архитрав, амвони (с. 1044-1045), капители - късноантични коринтски, композитни, двузонни, импости (с. 1045-1072), в повечето случаи според датировката на техните първооткриватели.

Небесната порта за живота след живота проследява идеята за връщането към Бог, към Исус Христос. Изследвайки античните каменни архитектурни елементи от територията на Република Македония, авторът забелязва, че античните ѝ жители са имали главно четири символични представи. Те се основават на земното битие и надземното продължение на живота. Квадратът е символ на земята и променящото се време, ромбът - на женския принцип на раждането, портата, която води към вечността, кръгът - на небето и вечността, мястото, където се намират райската градина и Господ Бог, четирите цветчета - на райската градина.

Разнообразната типология на каменните елементи от външната и вътрешната архитектура на раннохри-

стианските църкви е определена в три хронологически периода: IV в., първата половина на V в. и от края на V до края на VI в.

Авторът констатира, че през IV в. доминират езицеските строежи - т.н. Базилика I от Скупи (коринтски капители, архитрави), Старата епископска базилика в Стоби, Кнежино, Колибари, Челопек. Проследява се ранното строителство на християнски базилики, обяснява се преупотребата на архитектурни елементи от римския период. Първата половина на V в. се характеризира с победа и подем на християнската архитектура. Символът на небесната порта, ромбоидната форма, често е изобразявана върху плочите през VI в. Заклучението, че архитектурата от първата половина на V в. все още е непозната за изследователите и редките примери от това време са регистрирани като сполли в обекти от VI или XII-XIV в. (с. 1079), се обяснява с трудния път на налагане на християнството в борбата му с политеизма.

Лилчич обръща внимание на опростяването на схемата на античните каменни архитектурни елементи през късната античност - ранното християнство. Авторът свързва големите застои и промени в каменната пластика с варварските нападения. Комбинирането на архитектурни детайли и появата на импост-капителите се отнасят към времето след нападението на хуните начело с Атила през 479 г. (с. 1081).

„Животът след живота“ е проследен върху изобразенията на надгробните паметници. Кръгът като символ на небето в ранноимператорско време се наблюдава върху погребалните релефи, саркофазите, стелите от типа *imago clipeata*, но най-често се среща в късната античност. В ранното християнство кръстът, вписан в кръг, олицетворява господството на кръста над небето или от небето. Представянето на кръст в арка символизира единението на земята и небесния свод (с. 1085).

Според автора в средата на VI в. се наблюдава още един опит да се обнови християнската архитектура в земите на днешна Македония. Това е регистрирано в паметниците от Хераклея, край Битоля и Криви дол, край Щип, базиликите от Давина кула, Орман, Скопско, осмата базилика *extra muros* и Паликурската базилика край Стоби и още много други (с. 1086).

След този преглед авторът представя хронологическа листа на по-важните исторически събития (с. 1087-1088), библиография (с. 1089-1100), съкращения (с. 1101), легенда на таблиците на английски език (с. 102). На с. 1103-1122 на английски език накратко се проследяват описанията в заключителната Глава VIII типове архитектурни каменни елементи в късната античност. На с. 1123-1124 се представят по-важните термини. Магията на небето е описана с текст и фотоси на с. 1125.

Двумтникът представлява интерес за специалистите с огромния си по обем материал. Събрано е цялото архитектурно-декоративно наследство от предприемката и основно от римската и рановизантийската епохи от територията на Република Македония. С чертежи, схеми и фотоси авторът подробно представя близо 300 обекта (по публикации или лични посещения). Това е възможно най-пълният сбор на архитектурната пластика от територията на Република Маке-

дония, обособена в корпус. Работата би спечелила повече, ако отделните елементи следваха архитектурните редове, свързани в хронологически граници и с подходящи паралели.

Според мен по-точно е заглавието „Архитектурна каменна пластика от Република Македония...“ Камъкът е македонски само по произход, т.е. от кариерите в Република Македония. Въпреки желанието си да покаже тясната връзка на римската и раннохристиянската архитектура с духовния живот през тези епохи на територията на дн. Македония, В. Лилчич няма достатъчно основания да представя пластиката като „македонска“. Огромната събирателска работа, извършена от автора, дава възможност на изследовате-

лите да получат обширния и обобщен образ на развитието и производството на каменни архитектурно-декоративни елементи от провинциите на територията на Република Македония. За съжаление авторът не е събрал достатъчно кураж да предложи хронологическа рамка на изследваните архитектурно-декоративни елементи или да представи аналогични, сравнително добре датирани примери като паралели на изследваната от него каменна пластика. Независимо от това, читателят разполага с прекрасен корпус на архитектурната каменна пластика от земите на дн. Македония от предримската, римската и раннохристиянската епохи.

Светла Петрова